

ци, а напротив – еволюция на техният колективен начин на живот, на тяхното животинско стадо. Тази концепция дава едно материалистическо обяснение на възникването на обществото, което е противоположно на идеалистическите интерпретации на този въпрос. Тя е опит да се обясни неговият произход от само себе си, чрез себе си, а не с намесата на външни фактори и причини.

Ако възникването на обществото се обяснява нееднозначно, не по-малко нееднозначно се обясняват и неговите движещи причини. По същество и тук можем да открием три основни концепции, всяка от които вижда субекта, двигателя на социалния живот в различни феномени.

2. Основни концепции за двигателя на социалния процес

Първата исторически сложила се концепция за двигателя на социалния процес е споменатата теологическа концепция, основана на преданията на Вехтия и Новия завет от свещената книга на християните – Библията. Смыслът на тази концепция се състои в постулирането на бога (Яхве, Йехова) не само като творец на света и човека, но и като директен или индиректен субект на социалния процес. Началото на човешката история е свързано с изгонването на Адам и Ева (първата двойка човеци) от Едемската градина (Божие царство) заради извършения от тях грях – откъсването на забранения от бога плод от дървото на познанието. Оттук насетне като че ли човекът става самостоятелно, независимо от бога същество. Изгонването му от рая и оставянето му да се грижи сам за себе си обаче е ориентирано не толкова към неговия земен живот, колкото към неговото повторно завръщане в Божието царство, след окончателното изкупление на греха. Нещо повече – и извън тази ориентация човекът не е автономен, не е оставен изцяло на себе си. Обратно, той се

намира непрекъснато под божие наблюдение и контрол и често пъти бива наказван или коригиран при отклоняването му от предназначения път. Така стои въпросът например с потопа, чрез който Създателят унищожава разочаровалите го хора, като оставя за продължител на човечеството единствено рода на Ной. По-късно (по времето на Лот и Авраам) той опожарява градовете Содом и Гомора, защото хората в тях се отклонили от праведния и благочестив живот¹⁶, като благославя Авраамовия род за основоположник на нов народ – велик и силен, чрез който да бъдат благословени всички останали народи на земята¹⁷. Накрая, желайки по-бързото завръщане на своите чеда в божествения свят, бог изпраща на земята своя син Христос с мисията да помогне на човечеството в избавлението му от греха.

Освен за директно вмешателство в земната история, в Библията се съдържат сведения и за непряката (косвената) намеса на бога в нея. Това се извършва чрез особено благоприятно положение, което той, питае към определени лица – Ной, Авраам, Исак, Йаков, Йосиф и пр., на които разкрива своите тайни и чрез които реализира своите цели. Тези божии избраници се представят тук като оръдия, с които бог коригира хода на човешката история и я насочва в желаната от него посока.

Теологическата философско-историческа установка по-късно получава своето развитие в учението на Аврелий Августин за двата града (двете царства). В своето произведение „За божия град“ Августин се опитва да схване вътрешната логика на историческото движение, разгръщайки християнската философия на историята и поставяйки проблема за съдбата на човека в глобален мащаб. За изходен пункт на своите разсъждения той взема библейските писания, и особено писанията от Новия завет.

За Августин човешката история е борба между две различни царства (два различни града) – божественото и

земното, царството на праведниците и царството на неверниците. В тази борба, така да се каже, се реализира диалектиката на световната история. Позовавайки се на Евангелието на Матей, авторът бележи двете крайни „точки“ на историята на земното царство – грехопадението (на Адам и Ева) и Страшния съд. Между тях се осъществява божествения план – изкуплението на първородния грях. Опирайки се на библейската притча, Августин отбелязва различните възрасти на човешкия живот (детство, юношество, зрелост и т. н.), на които отговарят шестте исторически епохи или периоди (айона), започващи от Адам и Ева и завършващи със Страшния съд¹⁸. Първият период е от Адам до Потопа; вторият – от Потопа до Авраам; третият – от Авраам до Давид; четвъртият – от Давид до Вавилонското пленничество; петият – от Вавилонското пленничество до раждането на Христос, и шестият – от Христос до Страшния съд¹⁹. По този начин Августин ни представя една линейна световна история, в края на която всеки – и праведните, и грешните – получава възмездие. Първите придобиват живот вечен във Вечното божие царство, докато вторите биват хвърлени във вечна погибел заедно с дявола.

Виден представител на философско-религиозното разбиране за субекта (двигателя) на историята по-нататък е френският богослов Ж. Босюе (1627-1704). В духа на провиденциалистичната философия на историята той обявява бог за крайна причина на всички исторически събития. „Бог – пише той в произведението си „Разсъждения за всемирната история“ – държи високо в небето юздите на всички земни царства. Той обхваща всички сърца в своите ръце: понякога задържа страстите, понякога ги отпуска и оттам движи целия човешки род. Бог създава завоевателите и прави ужасът да върви пред фигурите им, като изпълва тях и техните войници с една непобедима дързост. Ако иска, създава законодатели... Бог управлява

човешката мъдрост... Той също и просветлява, и разширява нейния поглед, после я оставя в царството на неведението. Сам той я ослепява и събаря, той я обърква чрез нея самата... По такъв начин бог винаги прокарва страшната си присъда според вечните закони на своята непогрешима справедливост²⁰.

Все в същия план стоят и възгледите на руския философ (религиозен екзистенциалист) Н. Бердяев (1874-1948). В известното си произведение „Смисълът на историята“ той поддържа тезата, че смисълът на човешката история, който представлява предмет на философията на историята (на метафизиката на историята), следва да се търси не в земните събития, които имат феноменален характер, а в небесните процеси, които имат ноуменален характер и задават основанията и параметрите на земната история. „Небесната история и небесната съдба, пише той, предопределят земната съдба и история на човека. Има пролог на небето, в който е програмирана световната история, поставена е нейната тема. Какво представлява тази небесна история? Това е именно истинската метафизическа основа на историята“²¹.

За Бердяев по-нататък земната история си има свое начало, което е заченато „в недрата на Абсолютното, в самия Божествен живот“. Това начало е сътворението на света и човека като израз на удовлетворяването на потребността на Бога да дари някого с любов и да бъде обичан от някого. След възникването на човека се установява диалектиката между божествената и човешката съдба, в рамките на която протича световноисторическият процес. В тази диалектика се състои според него цялата тайна на човешката история. „Това е тайната на отношенията между Бога и човека, тайната на любовта и свободата, тайната на свободната любов (между двамата – З. И.)“. Именно това „разбиране на вътрешните отношения между Бога и човека“ – разбирането им „като драма на сво-

бодната любов“, оголва и разкрива източниците на историята. „Действително – пише Бердяев – цялата историческа съдба не е нищо друго, освен съдбата на човека, а пък съдбата на човека не е нищо друго, освен съдбата на най-дълбоките вътрешни отношения между човека и бога“²².

Особен възглед за Бога като двигател на общественноисторическия процес застъпва френският изследовател Робер-Жан Виктор в книгата си „Бог и боговете са били хора“, която представлява анализ на „Книга на Енох“, „Речник на апокрифите“ на Мин и пр. Лайтмотивът на този възглед е в идеята, че решаваща роля за земната история имат т. нар. „човеци“ – пришълци на свръхразвита цивилизация, част от които, заселвайки се на земята, стартирали и оглавили цивилизованата история на земните люде. Именно тези свръхразвити пришълци, дошли от небето, станали основа на религиозните вярвания на хората, описани в митологията на древните народи²³. Подобна идея се съдържа и в книгата на Мариана Везнева „Свръхсетивното познание“, в която човекът и човечеството се представят като наследници на свръхразвита цивилизация, живяла някога на планета със спътник между Марс и Юпитер. След разцепването на тази планета нейният спътник (днешната Луна – З. И.) бил приведен на земна орбита и част от „човеците“ (Енох) на тази цивилизация били принудени да се заселят на Земята (друга част от тях колонизирали планети извън Слънчевата система и в частност от системата Сириус), полагайки началото на днешното човечество и неговата земна история²⁴.

И така, изброените дотук концепции за двигателя, субекта, крайната причина на историята (с изключение на концепцията на М. Везнева) си приличат в една точка. Всички постулират Бога (независимо как се схваща той – като мистическа или реална космическа сила) като основен двигател на общественноисторическия процес. По то-

зи начин ролята на хората в тяхната земна история се при-
низява, а самата история се обяснява не със собствени,
вътрешно присъщи на нея причини, а с външни извъноб-
ществени и надобществени такива. В резултат от това ис-
торията престава да бъде „чиста“ история, т. е. незави-
симо саморазвитие и изменение на човешкото общество.
Това, разбира се, не е основание да се отрекат с лека ръ-
ка визираните възгледи, още повече че зад мистичната об-
вивка на религиозните митове и легенди, послужили за ос-
нова на теологическата философия на историята, прозк-
рат реални исторически факти, които изискват от нас раз-
шифроване и обяснение. В този план дълбоко внимание
заслужава идеята на Робер-Жан Виктор, че „религиите
възникват по-скоро като резултат на нещо преживяно, а
не вследствие от опита на човека да обясни природата“²⁵.

Втората концепция за двигателя на историческия про-
цес, която хронологически следва първата, макар и нейно-
то начало да води също към античността, условно може
да бъде означена като „елитарна“. Тази концепция е опит
да се обясни общественото развитие със себе си, да се
приземят неговите предпоставки и причини, да се дете-
ологизира самата история и да се представи като естест-
вен, подвластен на хората процес. Тя е свързана със се-
куларизацията на човешката история от небесната, с из-
местването на ролята и значението на боговете и утвърж-
даването на човека като основен субект на неговия жи-
вот. В същото време тя придава нееднакво значение на
различните участници в общественото историческия процес.
Отличителна нейна черта е абсолютизирането на ролята
на едни или други личности, надарени, така да се каже,
със свръхвсекидневни качества, и подценяване на ролята
на обикновените народни маси. Именно в това се и зак-
лючава нейният елитарен характер.

Погрешно е да се смята, че елитарните концепции за

субекта на историята възникват изведнъж в „чист“ вид. Първите опити за „земно“ обяснение на причините на общественото развитие все още носят печата на „небесното“. Така например в античния епос действията на великите личности – герои, царе и пр., схванати като двигател на обществените промени, все още си остават външно подчинени на съдбата или волята на боговете. Героите и царете тук нямат още опора в себе си, не регулират автономно стихията на своето аз, нито пък са в състояние да правят самостоятелен избор. Историческият герой – казва Лев Науменко – ако и да е главно действащо лице, все пак още „не е Хамлет, той е Ахил, който се устремява срещу враговете си като камък, изстрелян с прашка“²⁶. Така вижда нещата и „бащата“ на историята Херодот. Историческите персонажи, които той ни показва – Крез, Солон, Кир, Камбиз и редица други – „като че ли не са живи хора, а своеобразни марионетки в ръцете на боговете. Те просто изпълняват чужда роля, движат се и действат според внушенията на съответния бог“²⁷.

По-различно е положението при Тукидид. Неговите герои – Перикъл, Хермократ, Алкивиад и пр. – „са по-свободни в своята дейност, имат поле за избор на цели и средства за тяхното осъществяване. Те се съобразяват главно със собствените си интереси или с държавата и обществената полза, често без да отчитат мнението на боговете“, т. е. Тукидид „ни показва тези дейци такива, каквито са били в действителност“²⁸, освобождавайки в голяма степен тяхната дейност от намесата на боговете.

Утвърждаването на елитарната концепция като доминираща установка при обяснението на общественото историческия процес се извършва по време на елинистическата и римската епоха. И това е напълно обяснимо, като се има предвид характерът на тези епохи – тяхната откритата и завоевателна политика, начело на която стоят личности като Александър Македонски, Цезар, Август, Клав-

дий и пр. На фона на техните деяния дейността на масите изпъква като незначителна. Затова и повечето историци от това време виждат своята задача в описанието на живота на тези личности, които схващат като водеща сила на историческия процес. Така напр., като постулира „водещите“ личности за двигател на историята, Тацит смята, че истинският историк трябва да се занимава преди всичко със създаването на психологически портрети на императорите и техните приближени и да не си губи времето с народа, който е само една аисторична, тъмна и невежа маса²⁹. Подобно отношение към народните маси и водачите на обществото срещаме и у Тит Лукреций Кар. Той разглежда народа като „утайка на обществото“, като „тълпа“, но не и като творческа сила на социалното развитие. Истински творец на историята за него са царете или избрани малцинства от личности, които превъзхождат по способности, знания и воля останалите хора. По този начин според Лукреций възниква и частната собственост. Царете са тези, които разпределили добитъка и земята между хората в зависимост от тяхната красота, сила и способности, защото в онова време красотата се ценяла много, а силата била всемогъща³⁰.

Като оставим настрана Средновековието, в рамките на което доминира другата философско-историческа установка – теологическата, Ренесансът и Новото време възкресяват и доразвиват сложилата се през Античността елитарна концепция за двигателя на социалния живот. Последната намира място в трудовете на редица мислители от XV-XVI в. насам – Н. Макиавели, Т. Карлайл, Ф. Ницше, О. Конт, В. Парето, Ортега-и-Гасет, А. Тойнби, Густав Льобон и пр. Това, с което се отличава новото време обаче, е обстоятелството, че съдържанието на понятието социален елит се разширява. Тук възникват различни елитарни учения, които виждат двигателя на историческия процес не само и не толкова във владетелите, как-

то прави това Макиавели³¹, или във „великите мъже и народи“, както смята Карлайл³², а в дейността на разнообразни (не само политически) елити. Така напр., разработвайки своята позитивна социология, Огюст Конт смята, че е дошло времето цялата власт в обществото и неговото управление да бъдат предоставени на социолозите, тъй като единствено те притежават необходимите знания за социалния живот. Той твърди, че при настъпилата нова позитивна епоха, съвпадаща с индустриалното общество, политиката и политическият плурализъм са загубили смисъл и трябвало да бъдат заменени от т. нар. социокрация (власт на социолозите). В режима на социокрацията социолозите придобиват фундаменталния статус на най-важен и отговорен за обществените работи елит³³.

В по-друг план развива своите възгледи Вилфредо Парето. Според него във всяка професионална дейност (на адвокатите, лекарите, учените и пр.) е налице своеобразна стратификация, най-горният слой на която се заема от съответния елит. Той дели цялата социална структура на обществото на елит и неелит, а самия елит, от който най-вече зависи обществения прогрес, класифицира в две групи – управляващ и неуправляващ (научен, технически, финансов³⁴ и пр.). В крайна сметка Парето представя човешката история като „циркулация на елити“ и „гробнище на аристокрации“, тъй като самите елити (аристокрации) според него не са вечни, а преходни³⁵.

По подобен начин схващат нещата и Ортега-и-Гасет, Арнълд Тойнби и Густав Льобон. За Ортега-и-Гасет „обществото е винаги динамично единство от два фактора: малцинства и маси“³⁶. Малцинствата образуват аристокрацията на обществото, към която се отнасят онези индивиди или групи индивиди, които притежават „специална квалификация“³⁷. „Това са избраните, знатните, единствените активни, а не само реактивни хора, за които животът е вечно напрежение, безспирно обучение“³⁸. Имен-

но те са носители на най-важните социални ценности и двигател на обществения прогрес.

На тях обективно противостоят хората-маса. „Масата, според Ортега-и-Гасет, е съвкупност от хора без специална квалификация“³⁹. Тя е „средният човек“⁴⁰. „Маса е онзи, който... не цени собствената си личност, а се чувства „като всички“ и не се притеснява от това“⁴¹. Масите са „шамандури, тласкани от вятъра и вълните“⁴². Те са продукт на нарастването на живота и епохата на „задоволения господинчо“⁴³ и не са настроени и способни за самостоятелно творчество. По-нататък масата според Ортега-и-Гасет е категория, която „е загубила дарбата да слуша“⁴⁴. „Човекът маса има чувството, че е свършен“⁴⁵ и налага своята власт над останалите безпардонно и просташки. Като деструктивна и профанна сила той е най-голямата заплаха за съвременната цивилизация, тъй като е проникнал във всички социални класи.

Все в такъв подчертано елитарен дух решава проблема и нашумелият през XX в. английски историк Арнълд Тойнби. В произведението си „Изследване на историята“ той приписва водещата роля в историческия процес на творческото малцинство – превъзходните личности, гении, мистици, свръхчовеци. „Огромното мнозинство от участниците в една растяща цивилизация..., пише Тойнби, са хора със същите страсти като тези на първобитното човечество... Човешката природа никога не се променя. Превъзходните личности, гении, мистици или свръхчовеци – наречете ги както искате – не са повече от подкваса в обикновеното човечество... Те могат да вършат неща, които изглеждат на хората чудеса, защото самите те са свръхчовеци в буквалния, а не само в метафизическия смисъл“⁴⁶.

И така, каква е научната стойност на визираната концепция? Доколко тя ни позволява да разкрием истинските причини на историческия процес? Какви са нейните

предимства и недостатъци? Това са въпросите, които изпъкват пред нас, когато се опитваме да оценим нейното значение.

Ако вникнем внимателно в елитарната концепция за двигателя на общественноисторическия процес, ще видим, че тя изхожда от презумпцията за хората като нееднакви по природа. Независимо от варианта, в който се представя, тя дели гражданите на обществото на две разнородни категории, от които само едната, изразявана от елитите, се признава за творческа сила в историята. Тази неравноценност се легитимира било с генеалогически причини – разликата в произхода (благороден или неблагороден), било със социалното положение (свободни и роби), било с особената мая, с която са замесени творческите личности в сравнение с останалите, било с тяхното водещо икономическо положение в обществото и т. н. Тя донякъде възпроизвежда хилеморфизма на Аристотел за водещата, основополагаща роля на формата (респ. душата) по отношение на материята (тялото), за стратификацията на хората според тяхното „достойнство“.

Действително, ако погледнем който и да е период на човешката история, не можем да не констатираме, че на гребена на вълните стоят едни или други личности, които като че ли реализират социалния прогрес. Такива са, да кажем, Карл V, Бисмарк, Кромвел, Наполеон, Петър I, Симеон и т. н. Възниква обаче основателният въпрос доколко осъщественият напредък е резултат единствено на тяхната дейност? Анализът на историческите събития показва, че колкото и уникална и могъща да е дадена историческа личност, тя осъществява своите замисли не сама (което е и невъзможно), а с помощта на редица съмишленици, съумели да привлекат за делото широки слоеве от масите. В този смисъл реализацията на идеите на творческите личности не може да стане без участието на масите. Тук принципът на титанизма е неуместен. Реалното

придвижване на обществото напред става с усилията на народа или в последна сметка – на някаква част от него. Затова и субекти на историческата промяна са колкото великите личности, които са издигнали идеята за нея, толкова и масите, които са я поделили и осъществили на практика.

Но все пак, ако оставим настрана тази изпълнителско-практическа дейност на масите, с чиято помощ се реализират обществените промени, като че ли личностите са тези, които със своя индивидуален гений дават началото на всяко обществено начинание, като че ли човечеството следва да е благодарно за това, че сред него съществуват неповторими по своята интелигентност субекти, които са в състояние самостоятелно да генерират идеи и да го водят напред. И това е така, но само отчасти, защото личният гений на творческите елити е колкото тяхно, толкова и обществено качество. Великата личност не е извънобществен феномен, който стои над обществото и води неговите дела отвисоко, а тъкмо обратното (както и всеки друг индивид) – обществен феномен. Тя се ражда и живее в обществото, което ѝ осигурява определени възможности за съществуване и развитие. Следователно като продукт на това общество тя не е първичен, извънобществен, а вторичен, обществен фактор на социалния живот. Обществото е тъкмо това, което, предоставяйки дадени условия и ситуации, произвежда (създава) необходимите си личности, в т. ч. и т. нар. велики личности.

Но историческите личности и елити са зависими от обществото не само откъм своето формиране, но и откъм своите намерения и цели.

Постулирането на творческия гений като независим, извънобществен фактор на развитието и в последна сметка като основна причина на историческия процес, от която трябва да се изхожда и с която трябва да се обясняват обществените промени, е характерно за примитивните ста-

дии на историческото съзнание. „По-лесно е, отбелязва по този повод известният английски историк Едуард Халет Кар, да наричаме комунизма рожба на Карл-Марксовия мозък..., отколкото да се анализират неговият произход и характер; да се приписва болшевишката революция на глупостта на Николай II или на германското злато, отколкото да се изучат нейните дълбоки социални причини; да се вижда в двете световни войни през този век резултат на личната злонамереност на Вилхелм II и на Хитлер, отколкото някакъв дълбоко коренящ се в системата на международните отношения крах“⁴⁷. За съжаление обаче, констатира той, тази линия на обяснение, която „постулира индивидуалния гений като творческа сила в историята“, продължава да битува в Англия. Така напр. „Сър Айзайъ Бърлин... е страшно разтревожен, че историците могат да не порицаят Чингис хан и Хитлер като лоши хора“, а „сър Джеймс Нийл, един по-строг историк..., изглежда по-склонен да изразява адмирация към кралица Елизабета, отколкото да обяснява какво представляваше монархията на Тюдорите“⁴⁸.

Действително какво по-лесно от това да обясняваме общественото развитие с волята и желанията на определени личности и елити. Това е хем лесно, хем видимо. Но историкът се интересува, ако е наистина историк, а не животоописател или биограф, от реалните причини, които са принудили тези личности да действат в една или друга посока, по един или друг начин, с един или друг замах и ентузиазъм. Търсенето на причините само в сферата на тяхното съзнание все още не е надеждно обяснение, защото не отговаря на въпроса защо тези личности са мислили и действали тъкмо така, а не другояче. С две думи това е въпросът за детерминираността на мислите и действията на общественоисторическите дейци. На този въпрос обръща внимание Енгелс. Досегашното разбиране на историята, отбелязва той, приемаше „действащите в нея

идеални двигатели (мислите и чувствата на водачите – З. И.) за последни причини на събитията, вместо да изследва какво всъщност се крие зад тях, какви са двигателите на тия двигатели. Непоследователността не е в това, че се признава наличността на идеални двигатели, а в това, че се спира при тях и не се отива по-назад към техните движещи причини⁴⁹, от които реално зависи историческата дейност на самите личности.

Фактическите причини, от които зависят мислите, чувствата и действията на историческите личности, според Енгелс трябва да се търсят в обществените потребности, които съществуват и функционират като потребности и интереси на масите, производството, търговията, отбраната, вътрешния ред и т. н. Историческите личности, доколкото са такива, са принудени постоянно да се съобразяват с нуждите на обществото на съответния етап от неговото развитие. Тяхната дейност не е произволна, а е следствие на тези нужди и потребности, отклик на техните императиви. В това се изразява и величието на личността в историята – в умението ѝ да анализира наличното, първа да види дължимото с пътищата на неговата реализация и да насочи усилията на хората в тази посока. Едва когато личността отчита реалните потребности и противоречия на обществото и съдейства за тяхното решаване, едва тогава тя може да бъде подкрепена от масите и да постигне желания успех, т. е. да се превърне наистина в историческа (социално значима – З. И.) личност. И обратно, ако нейната дейност не отговаря на никаква обществена необходимост, ако е в разрез със стремежите и тежненията на хората, тя неминуемо е обречена на изолация и неуспех и изпъква като аисторична (социално незначима – З. И.) личност. Ето защо и в този план – в плана на нейните мисли, действия и чувства, личността само условно е определящ общественото развитие фактор. В действителните си измерения нейните чувства, мисли

и действия са продукт, функция и следствие на обществените потребности. По този начин може да се каже, че обществото не само създава необходимите си личности, но определя и характера и посоката на тяхната дейност, която в общи линии съвпада с неговите изисквания, с очакванията на масите.

Като реакция на феодаалните обществени порядки и особено на съсловната организация на обществото, през XVII – XVIII в. възниква една нова концепция за двигателя на историческия процес, която условно можем да означим с термина „популистка“. Тя е следствие на нарастването на ролята на третото съсловие в обществения живот и на стремежа му да поеме съдбата си в свои ръце.

Основната презумпция, от която изхожда популистката концепция за двигателя на историята, е за равенството на хората по природа. Тя отхвърля аристократическата идея за генеалогическата неравноценност на индивидите, за тяхното делене на благородни (хора със синя кръв) и неблагородни (хора с червена кръв) и на нейно място възвестява идеята за техния еднакъв произход и ценност. Тази концепция намира израз в лозунга на Френската революция от 1789 г. „Свобода, равенство, братство“, който при всичката си спекулативност демонстрира ясно настроенията и акцентите на философската и историческата мисъл от това време, стремежа за премахване на съсловните привилегии, за „изравняване“ на социалния статус на хората, за признаването им като равностойни исторически субекти.

Всъщност отхвърлянето на елитаризма и обявяването на хората, народа, масите за творци на своя живот наблюдаваме още в ученията на най-ранните социалисти-утописти – Т. Мор, Т. Кампанела, в схващанията на техните последователи – Ж. Мелие, Г. Бабоф, Ш. Фурие и др. В ученията на социалистите-утописти идеалният обществен строй е представен като обединение на равни помежду си

хора, осигуряващо им благоденствие и щастие, най-важното условие за постигането на което е осъзнаването на нищетата на съществуващия ред и неговото съзнателно заменяне с предлаганите идеални видове устройства. Такава антиелитарна насоченост прозира и в конвенционалните концепции за обществото, които представят индивидите като равностойни творци и субекти на собствено си обединение. Все в този план е и т. нар. обективистична теория за развитието, създадена от известните френски историци Гизо, Тиери, Мине, която дотолкова генерализира ролята на масите в историята, че оставя твърде малко място за дейността на историческите личности.

В най-развития си вариант обаче популистката концепция за двигателя на общественно-историческия процес е представена в творчеството на Маркс и Енгелс, и поспециално в материалистическото им разбиране на историята.

Идеята на Маркс за народните маси като двигател на общественото развитие произтича от неговия икономически детерминизъм, който постулира материалното производство като основа на съвкупния обществен живот. Но материалното производство, разсъждава Маркс, е дело на трудещите се. Те са тези, които създават жизнено-необходимите блага. Храна, жилища, облекло, обувки и пр. трябва не само на работниците, но и на всички незаети пряко в сферата на производството лица. Може да се каже, че трудещите се са тези, които „хранят“ и „обличат“ всички. Те са също така и тези, които осигуряват нужните за дейността на другите обществени сфери – управление, наука, образование, здравеопазване, транспорт и пр. – средства на труда и материали. Накрая те са тези, които създават и т. нар. излишъци (резерви), които се използват за развитието както на самото производство, така и на останалите сфери. Ето защо, заключава Маркс, живителната сила на социалния живот е трудът на народните маси.

Но в общественото производство, отбелязва по-натък той, перманентно възникват противоречия и конфликти между равнището на производителните сили и характера на съществуващите производствени отношения, или, другояче казано – между количеството и качеството на произведените блага (изразяващи степента на развитие на производителните сили), от една страна, и формата им на размяна, разпределение и потребление (изразяваща характера на производствените отношения), от друга. Начинът на решаването на тези противоречия и конфликти зависи от господстващата форма на собственост върху средствата за производство. При обществената форма на собственост, казва Маркс, трудещите се са едновременно субекти на производството и субекти на размяната, разпределението и потреблението. Тук производството има непосредствено обществен характер: този, който произвежда, решава как да се разпределят и разменят създадените блага. В класовите общества обаче, продължава той, където господства частната собственост върху средствата за производство, това положение се изменя. Тъй като средствата за производство, от които зависи създаването на жизнените блага, са в ръцете на имащата класа, която е малцинство, става отделяне на производителната функция от разпределителната. Огромното мнозинство от масите – т. нар. трудови класи (робии, крепостни, пролетарии) са лишени от средства за производство, а следователно и от средства за съществуване. По тази причина те осигуряват своя живот, като съединяват своя труд (единственото нещо, което притежават) със средствата на труда, които принадлежат на имащата класа. С други думи, те са зависими от класата (икономически или лично), която е собственик на средствата за производство. Затова те и не могат да претендират за разпределителната функция в общественото производство. Тази функция по право става приоритет на тези, които притежават сред-

ствата за производство, а чрез тях и средствата за живот. Като лишени от собственост трудещите се се конституират единствено като субекти на производството, а субекти на разпределението стават владелците на средствата на труда. По този начин общественото производство губи своя непосредствено обществен характер. Вече не трудещите се решават какво да произвеждат и как да го обменят, разпределят и потребяват, а собствениците на средствата за производство. Животът на трудещите се маси (размерът на жизнените блага, които те получават) става зависим от господстващата класа. В качеството си на субект на разпределителните отношения последната опосредява потреблението, като определя принципите и мащабите на възнагражденията на участващите в производството лица. Тези принципи и мащаби съответстват на нейното разбиране за дължимото и необходимото, което обикновено се различава от разбирането на трудещите се. И именно тук се проявява конфликтът между трудовите и имащите класи, който Маркс представя като конфликт между производителните сили и производствените отношения. С нарастването на производителните сили и произвеждането на повече блага трудещите се класи започват да изискват корекция на разпределителните отношения, на размера на благата, които им се предоставят. Дали тази корекция ще стане, или не, обаче не зависи толкова от тях, колкото от класата, която е собственик на средствата за производство и следователно субект на разпределението. Тази класа може и да удовлетвори техните искания и тогава напрежението между производители и разпределители (производителни сили и производствени отношения) се сменя и производството продължава своя цикъл. Ако обаче господстващата класа (робовладелци, феодали или капиталисти) реши да не удовлетвори новите изисквания на масите, напрежението се увеличава и борбата между двете класи еволюира. Форми на такава

борба според Маркс са различните видове стачки, бунтове и въстания, както и самата социална революция, насочена към радикална промяна на съществуващите разпределителни отношения и на тяхното икономическо основание – формата на собственост. По този начин цялата история на класовите общества се представя от основоположниците на материалистическото разбиране на обществото като история на класови борби. „Първопричината и решаващата движеща сила на всички важни исторически събития, отбелязват в „Немска идеология“ те, се намират в икономическото развитие на обществото, в промените на начина на производство и размяната, в производящото отгук разделение на обществото на различни класи и в борбите на тези класи“⁵⁰.

Така или иначе обаче – независимо дали ще се имат предвид класовите или безкласовите общества – двигател на общественно-историческия процес за Маркс и Енгелс са трудещите се класи, които създават икономическите условия за живот на всички членове на обществото, в т. ч. и на нетрудовите класи, към които те отнасят класите на собствениците.

Но трудещите се, продължават те, са решаваща движеща сила на историята не само със своята икономическа функция, а и със своята политическа дейност едновременно във вътрешнополитически и външнополитически аспект. Във вътрешнополитически аспект те са тези, които със своите искания и борби тласкат господстващата класа да подобрява условията на живот, а във външнополитически са тези, които решават изхода от военните сблъсъци на собствената си страна с други страни. Без широкото участие на масите, които произвеждат нужните за гражданското и военното потребление продукти и заедно с това воюват на фронтовете, никоя държава не би могла да разчита на победа над нападналия я агресор или пък над своя военно-политически противник.

Разбира се, в историкоматериалистическата концепция се отделя място и на ролята на личността в историята. Маркс, Енгелс, а по-късно и Ленин са твърде далеч от идеята да отричат приноса на великите личности в социалния живот. Но аз тях личността, първо, е продукт на историческите обстоятелства (всяка епоха ражда своите герои), второ, е изразител на интересите на едни или други слоеве и, трето, реализира своята роля чрез масите. По този начин тя не е първичен и автономен фактор на социалния процес, а напротив – вторична и зависима от социалните реалности общественоисторическа сила.

И така популистката концепция за двигателя на общественоисторическия процес определя като главен субект на историята народните маси, трудещите се. Възниква въпросът доколко тази концепция отразява реалното състояние на нещата и в частност тяхното днешно състояние.

Когато развиват своето материалистическо разбиране за обществото, Маркс и Енгелс изхождат от историческия опит на миналото и от състоянието на общественния живот през XIX столетие. От гледна точка на тези предпоставки за тях историята се разкрива като история на класови борби, в хода на които ролята на народните маси расте. Това е и основанието те да прогнозираят избухването на световна пролетарска революция, призвана да унищожи буржоазното общество, да премахне класовото деление с частната собственост върху средствата за производство и да създаде комунистическото общество, основано на обществената собственост на същите средства. Като основен двигател на тази дълбока социална промяна те виждат пролетариата, който по техните прогнози се превръща в най-масовата и широка обществена класа, каквато предходните общества не са познавали. На тази класа в новото общество (която вече престава да бъде класа) Маркс и Енгелс отделят ролята на основен субект на социалния живот.

Тъкмо тази социално-политическа доктрина, залегнала в основите на т. нар. „научен комунизъм“, както и тезата за нарастващата роля на народните маси в историята влизат в противоречие с общия дух на материалистическото разбиране на историята и с опита на съвременната социално-историческа действителност. Какво имам предвид тук?

На първо място, имам предвид признанието, което прави самият Маркс, че носител на нов тип обществени отношения не могат да бъдат старите класи, функциониращи в рамките на старото общество, че преходът от една общественно-икономическа формация към друга се осъществява не толкова от потиснатата (експлоатираната) класа, колкото от появилата се в недрата на старата формация нова социална класа, която е представител и изразител на нов, по-прогресивен начин на производство. И тъй като робите и крепостните (колкото и да се борят и бунтуват срещу робовладелците и феодалите) не са носители на нов начин на производство, тези класи, заключава Маркс, не са решаващият субект на прехода от робовладелското към феодалното общество или от феодализма към капитализма: тяхната класова борба си остава винаги в пределите на старата система, доколкото не могат да предложат нещо по-добро. Когато обаче стига до капитализма, Маркс изведнъж провъзгласява потиснатата класа – пролетариата – за основен субект на комунистическата (социалистическата) революция, като изоставя правилния си до момента възглед, че експлоатираните класи не могат да бъдат носители на нови производствени и обществени отношения, а следователно и хегемон на революционните промени в обществото. Точно в този пункт според мен се проявява вътрешната противоречивост на Марксовите възгледи; несъответствието между неговия исторически материализъм и неговия „научен комунизъм“.

На второ място, тезата на Маркс за нарастващата роля на работническата класа (масите) в общественно-историческия процес не се съгласува с реалното положение на нещата в съвременния социално-исторически живот. Първо, днес се забелязва тенденция за намаляване на ролята на работническата класа (трудошките се) в общественно-производителния процес. Ако навремето по силата на неразвитостта на средствата на труда ролята на живия труд (на работниците) е била решаваща за производството на необходимите за социалния живот блага, днес, в епохата на автоматизацията, роботизацията и компютъризацията тази негова роля прогресивно намалява. Все повече и повече машините изместват човека от процеса на производството. Съвременните затворени автоматични комплекси не се нуждаят от работници, трудещи се в класическия смисъл на думата. За ръководенето на такъв тип комплекси са достатъчни ограничен кръг лица с висока инженерно-техническа подготовка, които вече не се „трудят“, а управляват и контролират „труда“ на машините. При това този управленски персонал е високо платен и достатъчно добре осигурен материално, за да прави революции. Той не принадлежи към хората със „сини якички“, а към хората с „бели якички“. Това е елитът – технически и научен, ролята на който, а не на самите работници (трудошките се) трябва да се очаква да расте непрекъснато. По този начин откъм производството на средствата за живот ролята на масите непрекъснато намалява⁵¹ за сметка на ролята на техниката (мъртвия, предметен труд) и инженерно-техническия персонал. Показател за това днес е т. нар. технологическа безработица в най-развитите в техническо отношение страни. В този смисъл теориите за технокрацията не са лишени от смисъл, макар и да скриват факта, че зад дейността на техническия елит стои т. нар. икономически елит, който владее обществените средства за производство и определя стратегията на самото про-

изводство. Ако се съобразим с последното, бихме могли да заключим, че движеща сила на съвременния прогрес са икономическият⁵² и обслужващият го научно-технически елит.

Но няма да бъде точно, ако констатацията за намаляващата роля на народните маси (трудещите се) в сферата на производството бъде лековато отнесена към всички сфери на обществените отношения. Да, наистина по отношение на производството на жизненонеобходимите блага тази роля намалява, но по отношение на другите условия на живота тя, обратно – се увеличава. Тук имам предвид такива естествено необходими условия на живота като въздуха, водата, почвата и пр. Днес все повече и повече става ясно, че с подчертания си егоизъм и стремеж за богатство и господство финансовият елит изправя човечеството пред прага на сериозна екологическа катастрофа, чиито последици биха засегнали всеки. Противоречията между хората, които досега са определяли човешката история, са на път да бъдат изживени. На тяхно място обаче се издига едно ново глобално противоречие – противоречието между хората и природата. Именно в осъзнаването и решаването на това противоречие ролята на масите ще расте. Тук на практика опираме до един нов кръг въпроси, каквито са въпросите за логиката, насочеността и смисъла на историческото движение. Поради ограничеността на мястото в следващия параграф ще засегна само последния от тях.

3. Основни концепции за смисъла на историята

Въпросът за смисъла на историята изпъква като най-важния въпрос на „метафизиката на историята“, и то не само защото съдържа всички нейни по-частни въпроси, но и защото търси оправданията на историческото движение, неговото значение за човека. Според Бердяев това е въпрос за съдбата на човека и човечеството, за техния